

امتیازات تاریخ قرآن رامیار*

دکتر منصور پهلوان

دانشیار دانشکده الهیات، دانشگاه تهران

manpahlavan@yahoo.com

چکیده

کتاب تاریخ قرآن رامیار، اولین کتاب فارسی در موضوع خود است، این کتاب از منابع و مآخذ فراوان و نثری استوار و متین برخوردار است. اقوال دهها مستشرق و محقق را نقد و بررسی کرده و با تائنی و دقت و رعایت اصول پژوهش، به تتبع و تحقیق در موضوع تاریخ قرآن کریم پرداخته است. این مقاله امتیازات کتاب مزبور را در میان آثار مشابه نشان داده است.

کلیدواژه‌ها: تاریخ قرآن، محمود رامیار، قرآن پژوهی.

مقدمه

---

* - تاریخ وصول: ۸۳/۴/۲۴ ؛ تاریخ تصویب نهایی: ۸۳/۶/۳ .

از انتشار چاپ نخست کتاب *تاریخ قرآن* شادروان محمود رامیار قریب ۴۰ سال می‌گذرد. در این مدت هزاران مجلد از این کتاب ارزشمند به لحاظ صاحب نظران رسیده و چندین کتاب با همین عنوان به زبان فارسی و عربی منتشر شده است. اما همچنان *تاریخ قرآن* رامیار به عنوان یک اثر تحقیقی و مرجع در موضوع تاریخ قرآن مورد استفاده دانشجویان، مؤلفان، پژوهشگران و اساتید می‌باشد و از گوهرهای گرانبهایی که در مطاوی این کتاب مندرج است، طالبان آشنایی با سرگذشت این کتاب آسمانی برخوردار و بهره‌مندند. مع الوصف هنوز هم برای همگان جایگاه والای این کتاب در بین کتب تاریخ قرآن روشن نیست و ضرورت تعریف و توصیف و ذکر امتیازات و ویژگیهای آن مفید دانشجویان و اهل تحقیق است. امیدواریم این مقاله کوتاه ضمن تقدیری از همت بلند مؤلف آن، خوانندگان گرامی را با این اثر ارزشمند بیشتر آشنا سازد.

برخی امتیازات کتاب *تاریخ قرآن* رامیار به قرار زیر است: ۱ - فضل تقدّم ۲ - نثر استوار، ۳ - منابع فراوان، ۴ - نقد و بررسی اقوال مستشرقان، ۵ - تتبع و تحقیق شایسته، ۶ - رعایت اصول تحقیق، ۷ - تأنی و دقت کافی

۱ - فضل تقدّم

کتاب رامیار، اولین کتابی است که با این عنوان و به زبان فارسی به نگارش درآمده و در این باب فضل ابتکار و ابداع و تقدّم با اوست که گفته‌اند: الفضل للمتقدّم.^۱

فان یک اصناف القلائد جمّة
فما يتساوى درها و عقیقها^۲

۱. فضل و برتری از آن پیشگام است. برای آگاهی از مثل‌های مترادف همچون «الفضل للمبتدی و إن احسن المقتدی»، رجوع کنید به: *فرائد الادب*، ذیل ماده فضل.

۲. اگر انواع گردنبندها را یکجا گرد آورند باز دُر و عقیق آنها متساوی نخواهد بود. رجوع کنید به: صدر، *تأسیس الشیعه*، ص ۱۷۵.

در کتاب *الذریعه* که سال فوت مؤلف آن تقریباً مقارن با سال انتشار نخستین چاپ کتاب *تاریخ قرآن* است، تنها از تألیف ابو عبدالله زنجانی که در سال ۱۳۵۴ ق. در مصر و به زبان عربی طبع گردیده، نام می‌برد. (۲۷۵/۳) و اثر دیگری را با این عنوان بر نمی‌شمرد. رامیار خود در این باره می‌نویسد: نخستین بار در کتب اسلامی این عنوان از طرف علامه فقید مرحوم مجتهد زنجانی - طاب ثراه - انتخاب شد و بعد از آن در چاپ اول این کتاب به نظر صاحب‌نظران رسید (رامیار، ده). نو بودن اصطلاح تاریخ قرآن در آن سالیان به گونه‌ای بود که پرسش‌هایی از قبیل اینکه آیا اطلاق عنوان تاریخ قرآن رواست؟ آیا می‌توان برای قرآن کریم تاریخ نوشت؟ آیا این واژه به گرد آمدن قرآن کریم پس از رسول خدا دلالت ندارد؟ ... جدی بودن این سؤالات به حدی بود که رامیار بدان‌ها پاسخ می‌دهد (همان).

۲ - نثر استوار

از امتیازات کتابهای ارزشمند و ماندگار، داشتن نثری استوار و متنی شیوا و روان و ویراسته و درج‌عالیم نوشتاری و نداشتن اغلاط مطبعی و غیره است. این اوصاف تا سر حد امکان در کتاب *تاریخ قرآن* گرد آمده است و بدین جهت می‌توان آن را در بین سایر کتابهایی که بدین نام نوشته شده است ممتاز دانست.

کسانی که می‌خواهند در علوم اسلامی دست به تألیف برده و کتاب یا مقاله‌ای را تقدیم جامعه علمی کشور بنمایند، بایستی در فنون نویسندگی استاد باشند، زبان و ادبیات فارسی و عربی را نیک بدانند، با فن ترجمه کاملاً آشنا باشند و با صبر و تأنی به آرایش و پیرایش نوشته خویش بپردازند.

نویسنده کتاب مورد بحث ما از چنین اوصافی برخوردار است و نثری مطلوب و شیوا و زیبا را فرا روی خواننده خویش قرار می‌دهد. برای آنکه نمونه‌ای از این نثر را به دست داده باشیم عبارتی از کتاب که در فصل «گامی کوتاه و لِرزان در پیشگاه

قرآن آمده است، نقل می‌گردد، هر چند عنوان اخیر خود بر مدعا دلالت دارد: «این کتاب مقدس مسلمانهاست که در همه جای دنیا حضور دارند و هر روز آیتی چند از آن بر زبان می‌آورند. اصول دین، موازین اخلاقی، روابط اجتماعی و سیاسی و قضایی و اقتصادی، احوال شخصی و حتی اندیشه و گفتگو و رؤیای یک فرد مسلمان، همه چیز زندگیش، متکی بدین کتاب و تحت تأثیر تعلیم آن است و از آن سرچشمه می‌گیرد.

«این خود قرآن است. در آن تحریف و دروغ و کاستی و افزونی از انسانها راه نیافته، تخیلات شاعرانه و خیالبافیهای ادیبانه و گرایشهای مغرضانه بشری در آن نیست. این وحی است و تنزیل. هدایت است و رحمت. امر است و نهی ... اختصاصی به انسانی خاص و امتی مخصوص ندارد. جهان شمول است و گیتی فرا. در هر زمان و مکان، بهتر راهبر و راهنماست.» (رامیار، ۶ و ۷).

ترجمه‌های کتاب از متون عربی نیز شیوا و روان و استوار است. نمونه‌ای از آن را در برگردان عبارتی از کتاب *اعتقادات* شیخ صدوق می‌توان چنین ملاحظه کرد: «به قول ابن بابویه یا شیخ صدوق (م ۳۸۱): قرآن کلام خدا و وحی او، فرستاده او و گفتار او و کتاب خداست. باطل در آن راه ندارد، از سوی خداوند حکیم و دانا فرستاده شده است، گزارش حق است و سخن درست. بیهوده نیامده، خدای تعالی او را ایجاد کرد و نازل فرمود و خود بدان تکلم فرموده و خود نگهدار اوست. و اعتقاد ما این است که قرآنی که خداوند بر پیامبر فرستاده، همین است که میان دو جلد در دست مردم است. نه بیشتر از آن است و نه کمتر و هر کس به ما نسبت دهد که می‌گوییم بیش از این بوده، دروغ گفته است» (*اعتقادات*، ص ۸۴ قس: رامیار، ۴ و ۵).

۳ - منابع فراوان

از امتیازات کتاب *تاریخ قرآن* داشتن منابع و مآخذ فراوان و گرانقدر است؛

بگونه‌ای که کمتر کتاب معتبری را در پهنه فرهنگ و علوم اسلامی از صدر اول تاکنون می‌توان سراغ کرد که مورد توجه این کتاب قرار نگرفته و مطالب آن در زمینه تاریخ قرآن نقد و بررسی نشده باشد. مؤلف خود در این باره می‌نویسد: «سعی فراوان شده که در این کار بر اسناد و مدارک متقنی تکیه داشته باشد و سند هم هر چه قدیمی‌تر باشد مطلوب‌تر است. این است که در استفاده از اسناد متقن، خواه مربوط به برادران اهل تسنن باشد و خواه در ارتباط با علمای اعلام اهل تشیع باشد، کوتاهی نشده است... تلاش شده که تا حد مقدور در کمال بی‌طرفی از قدیمی‌ترین و محکم‌ترین مدرک سخن به میان آید و اسناد موجود در محک نقد و آزمایش قرار گیرد و منابع، روشن و قابل اعتماد، دست اول و مستقیم باشد تا نتایج به دست آمده در خور اطمینان و وثوق گردد. و به هر حال، سخنی بی‌مدرک و مأخذ گفته نشود» (رامیار، یازده).

تعداد مأخذ و منابع تاریخ قرآن بالغ بر پانصد دوره کتاب می‌باشد که برخی از آنها خود شامل مجلدات عدیده است. اما مهم‌تر از آن ارزش و اعتبار آنهاست و می‌توان گفت جز در موارد اندک و نادر به کتابهای دست دوم ارجاع نشده است و متون گرانبدر فرهنگ اسلامی در طی قرون و اعصار مورد مذاقه مؤلف محترم واقع گردیده است. برای آنکه اشاره‌ای آماری به این متون داشته باشیم کافی است فراوانی این مأخذ را در قرون اولیه اسلامی ملاحظه کنیم:

قرن دوم ۵ فقره، قرن سوم ۴۱ فقره، قرن چهارم ۳۶ فقره، قرن پنجم ۳۸ فقره، قرن ششم ۱۶ فقره، قرن هفتم ۲۰ فقره، قرن هشتم ۲۵ فقره، قرن نهم ۲۰ فقره و قرن دهم ۱۹ فقره.

۴ - نقد و بررسی اقوال مستشرقان

غیر از منابع فارسی و عربی، منابع اروپایی و کتابها و مقالات مستشرقین نیز در زمره مأخذ کتاب تاریخ قرآن است. گفتنی است که اروپاییان و مسیحیان از قرون

گذشته به تحقیقات قرآنی علاقه نشان داده و برخی به انگیزه‌های پژوهشی و برخی دیگر با اغراض عیب‌جویی به تألیف کتابهایی در این باب پرداخته‌اند که اطلاع و نقد و بررسی آنها برای مؤلف کتاب *تاریخ قرآن* ضروری می‌نماید. رامیار پژوهش‌های غربیان همچون: گلدزیهر (Goldziher)، نیکلسون (Nicholson)، ماسینیون (Massignon)، لامنس (Lammens)، اسپرنگر (Sprenger)، بادلی (Bodley)، جفری (Jeffery)، درمنگام (Dermenghem)، مونتگمری وات (Montgomery Watt)، بوئر (Bauer)، کازانوا (Casanova)، شووان (Chauvin) و دهها تن دیگر از ایشان در موضوع قرآن و تاریخ آن را واری و نقد کرده است و از آن میان کارهای نولدکه (Noldeke)، شوالی (Schwally)، ویل (Weil)، بلاشر (Belachere)، گریم (Grimme) و فلوگل (Flugel) را از کارهای ارجدار بر می‌شمرد (رامیار، ۶۵۷). بخصوص از رژی بلاشر به نیکی یاد کرده و می‌نویسد: «رژی بلاشر از مستشرقان بنام فرانسوی است که سالیان دراز در مصر، سپس در دانشگاه سوربن و مدرسه السنه شرقی پاریس تدریس می‌کرد، قرآن را نیز ترجمه کرده که در دو جلد به انضمام مقدمه‌ای در ۱۹۵۹ در پاریس چاپ شده است. بلاشر در میان خاورشناسان سعی کرده بی‌طرفی و بی‌غرضی نشان دهد و به همین دلیل ترجمه او را یکی از بهترین ترجمه‌ها به حساب آورده‌اند. مقدمه آن هم که به یاری یکی از دوستان به تمامی ترجمه شده در جای خود بسیار ارجمند است. منتهی او در کار ترتیب آیات قرآنی روشی برگزیده که خالی از نظرات شخصی نیست. بلاشر که بر اثر مطالعه نسخه‌های خطی، امروز به کلی دید چشمان خود را از دست داده، در پاریس زندگی می‌کند. در آخرین دیداری که با او دست داد، هنوز به همان روش خود و به آنچه در مقدمه ترجمه خود نوشته، وفادار بود» (رامیار، ۶۵۷ و ۶۵۸).

رامیار کتاب ارزشمند رژی بلاشر را تحت عنوان *در آستانه قرآن* ترجمه و در سال ۱۳۵۹ هـ. ق. منتشر نموده است.

۵- تتبع و تحقیق شایسته

در یک اثر علمی هم تتبع همه جانبه لازم است و هم تحقیق عالمانه، به عبارت دیگر شرط لازم پژوهش‌های عالمانه تتبع گسترده و همه جانبه است. کم نیستند کسانی که می‌پندارند تحقیق و پژوهشی ارزشمند را عرضه کرده‌اند، اما حاصل تحقیق آنان در آثار پیشینیان عیناً موجود است و اگر کمی بررسی و تتبع می‌کردند خود را از ارائه چنین پژوهشی بی‌نیاز می‌دیدند.

رامیار در *تاریخ قرآن* واقعاً متبّع است و آثار پیشینیان را دقیقاً واری کرده است. خود می‌گوید:

«در این کتاب هر آنچه یاد شده، چکیده دانش گذشتگان و خلاصه اندیشه پیشینیان است» (رامیار، چاپ نخست، ۴) و اگر هم به نتایج پژوهشی دست یافته، در نهایت تواضع بدانها اشاره می‌کند. او در این باره می‌نویسد:

«تلاشی شد که تا حد مقدور کتاب ساده نوشته شود تا دست کم برای آنها که به مبادی اسلام آشنایی دارند در خور فهم باشد. بدین جهت تا جایی که مقدور بوده بحثهای مفصل علمی مختصر شده و ساده بیان گردیده است. اما تکیه اساسی مطلب بر تتبع است و گاهی که لازم می‌نموده تحقیقی هم شده است. هر نکته تا جای ممکن تتبع شده و همه منابع جستجو شده و پاره‌ای جاها دست به پژوهشی هم زده و یا آن را به جای مناسب‌تر خود واگذاشته است» (رامیار، ۱۳).

رامیار به تواضع پژوهش‌های خود را در این کتاب اندک قلمداد می‌کند، ولی واقع مطلب چنین نیست و در جای جای کتاب اثر تحقیقات او به چشم می‌خورد. به عنوان نمونه به موارد زیر اشاره می‌رود:

— نقد نظریه مستشرقین و بخصوص کازانوا در جمع قرآن پس از پیامبر (ص ۳۹۶).

— نقد نظر بلاشر در تعداد حافظان قرآن (ص ۲۴۸).

- نقد نظر کایتانی و شوالی در اسامی کشته شدگان قاری جنگ یمامه (ص ۳۰۲).
- نقد نظریه بوهل در حروف مقطعه (ص ۲۹۲).
- نقد نظر مستشرقان در ریشه کلمه نبی (ص ۱۷۴).
- اثبات گردآوری قرآن کریم در زمان رسول اکرم (ص) (ص ۲۹۴).
- اثبات تعیین محل آیات و سوره‌ها توسط پیامبر اکرم (ص) (ص ۲۸۶ و ۲۸۷).
- معلّمان موهوم پیامبر (ص ۱۲۰).
- موهوم بودن آیه الشیخ و الشیخه (ص ۳۱۳)^۱ و صدها مورد دیگر.

۶- رعایت اصول تحقیق

رامیار اصول تحقیق را در تألیف کتابش رعایت کرده است. در فصول کتاب پس از نقل مدارک و اقوال مختلف به نتیجه‌گیری لازم می‌پردازد. ارجاعات کتاب به مصادر و مآخذ مذکور، همه درست است. داشتن روحیه تحقیق و نداشتن تعصب در طرح مباحث علمی و نتیجه‌گیری منصفانه در لا به لای مباحث کتاب موج می‌زند. او در مقدمه چاپ نخست کتاب می‌گوید: «هرگز در این کتاب در پی جانبداری و یا دفاع از عقیده‌ای نبوده‌ام. تنها، کوششی شده برای اینکه سرگذشت این کتاب مقدس چنانچه بوده تدوین گردد. قرآن مجید خود کتابی است آسمانی و برتر از آنکه به دفاع من و امثال من نیازی داشته باشد و یا از ترهات و اباطیلی چند شکست یابد. اما عقاید

۱. در این مورد رامیار می‌نویسد: «عمر خود قطع نداشت که آن آیه قرآن باشد و گفته بود اگر نمی‌ترسیدم مردم بگویند چیزی به قرآن افزوده آن را در قرآنم می‌نوشتم. اگر او علم داشت که آن عبارت آیه قرآن است از چه چیز می‌ترسید؟ پس او قطع و یقین نداشت و علی (ع) یقین داشت که جزء آیات قرآن نیست و در اجرای حد بر شراحة همدانیه فرمود به سنت رجم می‌کنم.» (ص ۳۱۲ و ۳۱۳).

مختلفی هم که درباره مسائل گونه‌گون ابراز شده، هر یک همراه دلایلی بوده که در اینجا سعی شده در کمال بی‌طرفی و ایجاز بازگو گردد» (رامیار، چاپ نخست، ۳).
 یک نکته دیگر را هم بایستی علاوه کنیم و آن شجاعت این مؤلف در طرح نتایج نو و گردن نهادن به آنهاست. او خود در این باره می‌نویسد: «شاید در بر داشت بعضی از مطالب در این کتاب با برخی از فحول دانشمندان (کثر الله امثالهم) اختلاف نظری داشته باشد. آنچه از نظر نویسنده مسلم است تسلیم محض و مطلق به واقعیات و حقایق است. اگر برداشت نویسنده با پاره‌ای نظریات دیگر اختلاف داشته باشد، این بستگی به بررسی مقدمات و متونی داشته که در دسترس بوده و به تبع برداشتی که داشته بدین نتایج رسیده است. اگر اختلافی هست در بحث و کنکاش باز است و کار پژوهشگر نیز همین است. در موردی که دستور صریحی نیست و امری قطعی و حتمی نمی‌نماید، جای بحث و استدلال هست، رأی است و نظر. تنها چیزی را که اطمینان می‌دهد، دوری از تعصب و خامی است، دوری از خودخواهی و خودبینی است. هر امری که طبق مقدمات و مبانی شرعی و عقلی به اثبات رسید، طبیعی است که باید مطاع و متبع باشد» (رامیار، ۱۰ و ۱۱).

در اولویت ارجاع به مصادر نیز، ابتدا به قرآن رجوع می‌کند و پس از آن سنت را بررسی کرده و پاسخ سؤالات خود را در آن جستجو می‌کند. بعد از آن نیز به تواریخ استشهاد کرده است. طبیعی است بررسی عقلی در مباحث تاریخی در رتبه بعد قرار دارد و شواهد و اسناد تاریخی ابزار اولیه استدلال خواهد بود، اما در مباحث فلسفی استدلال عقلی اساس کار است. و این است معنای سخن او که در مقدمه می‌گوید: «البته چنانکه روشن است تکیه اولی بر قرآن است و پس از آن سنت و تاریخ قرار گرفته و بعد همه عقل و درایت مطرح است» (رامیار، یازده). مثلاً در مبحث نوشت افزارهای قرآنی می‌گوید: «نخستین منبعی که در این مورد، مثل همه موارد دیگر، می‌تواند ما را بهتر راهنمایی کند خود قرآن مجید است. با توسل بدین منبع آگاهی‌های

زیادی می‌یابیم» (رامیار، ۲۷۵).

در پایان مبحث جمع قرآن می‌نویسد: «بدین ترتیب، می‌رسیم به پایان این سخن که بررسی کتاب و سنت روشنگر این مطلب است که پیامبر اکرم همچنان که در نوشتن وحی اهتمام داشت، در جمع و حفظ آن نیز کوشا بود» (رامیار، ۲۹۱).

۷ - تأنی و دقت کافی

کتابهایی که از طرف مؤلفین و نویسندگان منتشر می‌شود بر دو گونه است. برخی از آنها محصول یک عمر تحقیق و تتبع و واری و دقت است و برخی دیگر حاصل مروری بر چند کتاب محدود و یا ترمیمی تدریس برای دانشجویانی معدود و چقدر تفاوت است میان این دو گونه!

تاریخ قرآن رامیار از گونه نخست است. مؤلف آن سی سال از عمر گرانقدر خود را در تألیف آن صرف کرده است و آن را حاصل عمر خود بر می‌شمرد (رامیار، چهارده). دانشمند والا قدر دیگری همچون علامه فقید سید محمد فرزانه بر عمر صرف شده او در این کار غبطه می‌خورد و می‌گوید: اگر حاصل عمر من یک چنین کاری بود از عمرم راضی بودم (همان جا).

این صرف وقت طولانی و به کار بستن تأنی و دقت در تألیف، مایه پختگی و کمال کتاب می‌گردد. رامیار در تألیف سطر سطر کتاب، روزها و ساعتها وقت صرف کرده و خود در این باره می‌نویسد: «گاه بود که برای یافتن مطلبی نیم سطر روزهای پی در پی به تصفح کتب می‌گذشت» (رامیار، چاپ نخست، ص ۴).

این کتاب رونویسی از نوشته‌های دیگران نیست که به هفته‌ای سرانجام یابد. بلکه مطالب آن با جان مؤلف در طی سالیان متمادی عجین شده و در آمیخته است و از این رو از هماهنگی و وحدت چشمگیری نیز برخوردار است. آری «مدتی بایست تا خون شیر شد».

اما سخن پایانی درباره کسانى است که حاصل عمرى را آسان گرفته و سالها گرد کتاب خوردن را ندیده انگاشته و یکباره به حاصل زده‌اند. آنها که دهها هزار نسخه نتیجه یک عمر را بی‌نام و نشان و یا سر و پا شکسته منتشر کرده و حتى به یک نسخه هم یادى از صاحب اثر نکرده‌اند ... از آنها که همه نام و نشانشان و همه کارشان در تلخیص گونه‌ای و یا رونویسى از اثر چاپ شده‌ای خلاصه می‌شود ... آنها که از کتابى بهره‌ها گرفته و توشه‌ها اندوخته‌اند و یادى از سفره و میزبان جز به تلخى نبرده‌اند ... رامیار می‌گوید از ایشان: هیچ گله‌ای نیست (رامیار، ۱۴).

منابع

- آقا بزرگ تهرانى، محمد محسن، *الذریعة الی تصانیف الشیعه*، نجف و تهران، ۱۹۳۶م. به بعد.
- ابن بابویه، محمد بن علی معروف به شیخ صدوق؛ *اعتقادات*، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- رامیار، محمود؛ *تاریخ قرآن*، چاپ نخست، تهران، ۱۳۴۶ ش.
- _____؛ *تاریخ قرآن*، چاپ پنجم، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- زنجانی، ابو عبدالله مجتهد؛ *تاریخ القرآن*، بیروت، ۱۳۸۸ ق.
- صدر، سید حسن؛ *تأسیس الشیعة لعلوم الاسلام*، عراق، ۱۳۵۴ ق.
- معلوف، لوئیس؛ *فرائد الادب*، (ضمیمه المنجد)، بیروت، ۱۹۶۰ م.